

Szókratész pere és halála

Vannak olyan időszakok a népek és az államok életében, amelyekben a gazdasági, társadalmi, politikai élet, az alkotó munka, a művészet és irodalom többé meg nem ismétlődő csúcspontokat ér el. Ilyen volt az ókori Athén történetében az i.e. V. század, amikor hősiessé visszaverte a perzsa kolosszus ádáz támadásait, majd felszabadította az összes görög lakta területeket a Balkán-félszigeten, Kis-Ázsiában és az Egei-tenger szigetein. Ezt követően az egykori szövetségesekből létrehozta az athéni birodalmat — *arkhé* —, s közben belpolitikai téren, hosszú harcok árán, Periklész korában megteremtette a legfejlettebb rabszolgatartó demokráciát, amelyben — amint Thuküidész, a történetíró mondja — „Athén a görögországi műveltség központja”, a tudósok, költők és művészek találkozóhelye lett. Itt és ekkor élt Anaxagorasz, a híres filozófus, itt tartotta előadásait a szofista Prótagorasz és Gorgiasz, itt működött az abdérai Démokritosz, „az ókor legnagyobb materialista filozófusa”, a történetírási atyja, Hérodotosz, a három nagy tragédiáíró, Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész, a vígjátékíró Arisztophanész, a szobrász Mürón, Pheidiasz, Polükleitosz stb., egyszóval a görög és az egyetemes kultúra elismert képviselői. Hozzájuk hasonló szellemi óriások csak a reneszánsz korában éltek.

Itt és ekkor élt Szókratész, a szobrász Szophronikosz fia, aki i.e. 469-ben született, s 70 éves korában, i.e. 399-ben az athéni törvényszék halálra ítélte. Élete az athéni demokrácia fénykorát és hanyatlásának kezdetét ívelte át, mert életének több mint fele a „nagy idők” korszakában telt el, a másik fele viszont az athéni demokrácia és állam hanyatlási időszakára esett. Athén lendületes fejlődésének ugyanis az ún. peloponnészoszi háború (i.e. 431—404) véget vetett. Évszázados versenytársa, Spárta, nem nézte jó szemmel felvirágzását, és a két városállam ellentéte végül is a peloponnészoszi háborúban robbant ki. A váltakozó szerencséivel folytatott háború Spárta győzelmével ért véget, s Athén egykori dicsőségének csak az árnyéka maradt meg.

Szókratész életére rányomták bélyegüket városának politikai és szellemi változásai. Fiatal korában apjától megtanulta a kőfaragás mesterségét, azaz a szobrászatot. Az Akropoliszon felállított ruhás Kharisz szoborcsoport állítólag az ő műve volt. Később filozófiát tanul, és az ókori források tanítói között a természetbölcselet Anaxagorasz és Damónt említik. Szókratész mint filozófus úton-útfélen, baráti összejöveteleken minden alkalmat felhasználta, hogy embertársait öntudatos, gondolkodó lényekké tegye. Nem tekintette magát tanítónak, hanem olyan filozófusnak, aki, mint a bába a csecsemőt, segíti polgártársait, hogy kifejtsék szunnyadó gondolataikat. Ezért módszerét bábáskodásnak — *maieutikének* nevezte. Ugyanakkor gúnyt üzött polgártársai tudatlanságából, és igyekezett bebizonyítani, hogy képzelt tudásuk csak látszólagos, és vélt bölcsességük alaptalan. Hallgatói között voltak gazdagok és szegények, képzetek és képzetlenek, olyanok, akiket tanításai nem hatottak meg, és közömbösen továbbálltak, s olyanok, akiket felingerelt örökös kérdésgetése — ezek nemegyszer tetteleg is bántalmazták —, és voltak olyanok — ezek főként a gazdagok és az előkelő ifjúság köréből kerültek ki —, akik minden szaván csüggték. Szókratésznek rájuk gyakorolt hatását jól szemlélteti Platón *Szümposzionjában* Alkibiadész beszéde: „Úgy tölti az életét az emberek között — mondja Alkibiadész —, hogy azt színeli: semmit sem tud. De hogyha komollyá válik és feltárja lelkét, nem tudom, látta-e valaki a benne rejlő kincseket. En egyszer már láttam, s ekkor ezek annyira istenieknek, ragyogóaknak, szépeknek és csodálatosaknak tünnek fel nekem, hogy azt gondoltam, mindent meg kell tennem, amit Szókratész mond... Ha valaki beszédeit hallgatja, azok először nevelésnek látszanak, mert egy szemtelen szatir szőrös bőréhez hasonló szavakba és mondásokba öltözteti azokat... De ha valaki a szavakat kinyitva meglátja, hogy mi van bennük, azt fogja találni, hogy ezekben a beszédekben szellem van és csakis ezekben.” (33, 38.)

Szókratész filozófiájának célját abban látta, hogy megtanítsa az embereket az erényes életre. Szerinte ugyanis az erény és a tudás egy és ugyanaz. A megismerés forrását az önmegismerésben kereste, amely azzal kezdődik, hogy kételkedünk saját tudásunkban. Ezért jelszava ez volt: „Tudom, hogy nem tudok semmit”. Cícero azt írja róla, hogy a „filozófiát visszaszólitotta az égből — amerre tudniillik

a természetbölcsölők fordították —, letelepítette a városokban, bevezette a házakba és kényszerítette, hogy vizsgálatai tárgyává tegye az életet, az erkölcsöt, a jót és a rosszat". Amit Cicero erénynek lát, azt a haladó filozófiatörténet hibának rója fel, mert Szókratész a korai görög materialista irányzat művelése helyett a filozófiai idealizmus megalapítója lett, melyet teljes egészében tanítványa, Platon fejtett ki. Ennek ellenére kérdő-felelő módszerével a dialektika első képviselői között tartandó számon.

Szókratész volt az első nagy filozófus, akit tanításai miatt törvény elé idéztek és halálra ítélték.

A szókratészi per forrásai

Hogy a per hátterét és lefolyását megvizsgálhassuk, röviden foglalkoznunk kell a ránk maradt fontosabb antik forrásokkal és utalásokkal.

Ezek között az első helyen maga a vádirat áll, amelyet sokáig a levéltárként használt Kübélé istennő athéni templomában, az ún. *Métroon*-ban őriztek, és Favonius másolatában maradt ránk.

A legfontosabb adatokat azonban Platon (427—347) művei tartalmazzák. Az *Apológia* vagy *Szókratész védőbeszéde bírái előtt* három részre oszlik. Az elsőben a filozófus ártatlanságát hangsúlyozza, a másodikban helyteleníti a javasolt büntetést, mert úgy véli, hogy érdemei alapján nem a halálra, hanem az ingyenes állami ellátásra tarthatna igényt, a harmadikban köszönetet mond az esküdteknek, akik mellette szavaztak, és kárhoztatja azokat, akik elítélték.

A védőbeszéd számos problémát vet fel, mindenekelőtt eredetiségének és megbízhatóságának kérdését. Ekkor ugyanis a gyorsírás még ismeretlen volt, a beszéd szó szerinti lejegyzése fel sem tételhető. Platon azonban Szókratész tanítványa volt, s a hagyomány szerint a szónoki emelvényre is felment, hogy védje csodált mesterét, de fiatal kora miatt leparancsolták onnan. Nem kétséges azonban, hogy az *Apológia* Szókratész gondolatait, eszméit tükrözi, de formailag sokkal csiszoltabb, mint ahogyan azt Szókratész elmondhatta, hiszen maga Platon jegyezte fel róla, hogy amilyen könnyed volt a társalgásban, olyan nehézkes volt a szónoklásban.

Platon más művei is tartalmaznak értékes utalásokat. Így például *Menon* című dialógusban Platon Szókratész egyik vádlóját, Anitoszt szerepelteti. A *Phaidón*-dialógusban pedig, az egykori tanítvány, Phaidón Szókratész utolsó beszélgetését és halála körülményeit mondja el.

A történetíró Xenophón (434—359) tanítványa volt Szókratésznek. Számos történelmi műve mellett mesterének két munkát szentelt. Az egyik *Szókratész nevezetességei* (*Memorabilia Socratis*), melyben a bölcslet az istentelenség és az erkölcsatlenség igazságtalan vádja ellen védelmezi. A másik: *Szókratész apológiája*, ebben elmondja, hogy Szókratész büszkén, magabiztosan viselkedett bírái előtt, nem volt hajlandó életéért könyörögni, ám ezzel a magatartásával felingerelte a törvényszéket, és ellenséges hangulatot keltett. Más műveiben is utal mesterére, így például a *Hellénikában*. Xenophón nem volt filozófus, ezért mestere eszméit nem tudta hiven visszaadni, de jellemábrázolása megközelíti a valóságot.

Érdekes, de sok szempontból vitatott történeti forrás a vigjátékiró Arisztophanész (450—385) *Felhők* című darabja. Benne Szókratészt mint szofistát állítja pellengérré.

Az i. sz. II. század végén és III. század elején élt Diogenész Laertiosz is könyvben dolgozta fel a filozófusok életét és tanításait. Szókratészzel a második könyvének ötödik fejezetében foglalkozik. Sok értékes adatot gyűjtött össze, köztük a vádiratot is.

E művek alapján kíséreljük meg felidézni Szókratész perét, elítélését és halálát.

A per

Athénban a peres eljárásokkal a 30. életévüket betöltő polgárok közül, sors-húzás által választott, 600 tagból álló esküdtszék, az ún. *héliaia* foglalkozott. Ez magában foglalta a törzsek számának megfelelő népbíróságokat vagy törvényszékeket. A bíróságok vagy esküdtszék 500—600 tagot számláltak, de a jelenlét nem volt kötelező. Mivel a részvételért napi három oboloszt kaptak, az üléseken inkább a szegénysorsúak és az öregek voltak jelen. A törvényszéki üléseket a bírák vezették. Erre a tisztségre törzsenként három tagot választottak, akiket igen bonyolult eljárással osztottak be az egyes esküdtszékhez. A bíró csak a tárgyalás

megkezdése előtt értesült arról, hogy milyen ügyben kell félkeznie. A Szókratész perét tárgyaló esküdtsek 501 tagból állott.

A vádlók, eskü alatt, írásban terjesztették elő a vádiratot, melyet a bíróság előtt azután részletesen kifejtettek. Ezt követően a vádlott szólalt fel, majd az esküdtek szavazással döntöttek el, vajon a vádlott bűnös-e vagy sem. Ha bűnösnek nyilvánították, a büntetés módjára tettek javaslatot, melyet a vádlott elfogadott vagy visszautasított. Végül szavazással döntöttek a végső ítéletben.

A Szókratész ellen benyújtott vádirat így hangzik: „Ezt a vádiratot a Pithosz démoszból való Melétosz, Melétosz fia, nyújtotta és erősítette meg esküvel az Alópeké démoszból való Szókratész, Szophronikosz fia ellen. Bűnt követ el Szókratész azzal, hogy nem hisz azokban az istenekben, amelyekben a város hisz, és más, új isteneket vezet be. Bűnt követ el az ifjak megrontásával is. A javasolt büntetés: halál“.

A vádiratot Melétosz mellett két társa, Lükón és Anütosz nyújtotta be. Mivel az athéni törvénykezésben az ügyész, az ügyvéd és az előzetes rendőri kivizsgálás ismeretlen volt, először Melétosz fejtette ki a vádat, utána felszólt Lükón és Anütosz, majd a vádlott Szókratész mondta el védőbeszédét. Ezt követte a szavazás, vagyis annak eldöntése, hogy a vádlott bűnös-e vagy sem. A jelenlevő 501 bírósági tag közül 281 bűnösnek, 220 pedig ártatlannak ítélte a filozófust.

Ezután a büntetés kiszabására került a sor. A vádirat szerzői halálbüntetést kértek.

Szókratész most ahelyett, hogy életéért könyörgött volna, azt a kihívó javaslatot tette, hogy mint szegény embert, az esküdtek és a város jötevőjét, részesítsék állami ellátásban, mert ő azt jobban megérdemli, mint az a polgár, aki az olümpiai játékok valamelyik számában győzelmet aratott.

A javaslat fennhézájónak hangozhatott, és visszataszítást szült, mert az újabb szavazás során 361-en a halálos ítélet mellett foglaltak állást, és a felmentés mellett csak 140-en, vagyis 60 esküdt még azok közül is ellene szavazott, akik korábban ártatlannak tartották.

A halálbüntetés megszavazása után Szókratész ismét felszólt. Nem könyörgött, nem jajveszékelt, hanem bátran vállalta a halált. Platon szerint azt állította, hogy „nem a halál, hanem a gonoszság kikerülése a nehéz: ez gyorsabban fut, mint a halál. Így azután engem — mondotta —, mint afféle lassú járású öregembert, a lassabban futó ellenség [a halál] fogott el, vádlóimat pedig, akik erős és fürgé emberek, a gyorsabban futó, a gonoszság. Mindketten elítélve távozunk innen: ti rám halálbüntetést mértetek, de őket maga az Igazság marasztalta el, mint semmirekellő, igazságtalan embereket. Én megmaradok az ítélet mellett...“

Az ítélet a történelem színe előtt

Mielőtt az ítélet okainak elemzésére térnénk rá, röviden a büntetésre vonatkozó legújabb felfogásokat szeretnénk ismertetni.

Az ókorból egyetlen olyan feljegyzés sem maradt ránk, amely egyetértett volna a halálos ítélettel. A modern filozofiatörténeteszek között a vita máig sem zárult le. Hadd idézzünk néhány állásfoglalást.

A Szovjet Tudományos Akadémia kiadásában megjelent *A filozófia története* című nagyszabású kiadványban a következőket olvashatjuk: „Szókratész elkeseredett ellensége volt a világról alkotott materialista felfogásnak. A természet tudományos megismerését haszontalannak és olyannak tartotta, amely ellenkezik a hittel... Az athéni rabszolgatartó demokrácia ellen kifejtett tevékenységéért halálra ítélték.“ Vagyis hallgatólagosan elismeri bűnösségét.

V. Sz. Szergejev *Az ókori Görögország története* című könyvében megelégszik az egyszerű ténymegállapítással. V. N. Gyakov és N. M. Nyikolszkij egyetemi tankönyvében már nem ennyire tartózkodó: „Szókratész mint a demokrácia esküdt ellenségét, 399-ben kivégezték: nem is alaptalanul azzal vádolták, hogy politikai szempontból megrontja az ifjúságot.“

Másképpen nyilatkozik az ismert angol történetfilozófus, Arnold Toynbee: „A körülmények vizsgálatából egészen nyilvánvaló, hogy Szókratész törvény általi meggyilkolása csupán véletlenség volt abban az ádáz politikai viszályban, amely Athénnek a peloponnészoszi háborúban való legyőzése után az egymással versengő pártok között dúlt. Ha az athéni »fasiszták« nem tartoztak volna tanítványai közé, Szókratész feltehetően olyan békésen halt volna meg saját ágyában, mint hasonló szörű kollégája, Konfucius a kínai pogány világban.“

A neves cambridge-i professzor, M. I. Finley alaposan elemzi a Szókratész ellen felhozott vádakot, és arra a következtetésre jut, hogy azok lényegében mind

alaptalanok voltak, és a rejtélyes halálbüntetés kulcsát a Platónnak tulajdonított VII. levél tartalmazza, mely szerint „a sors különös játéka volt... , hogy barátunkat, az említett Szókratészt, az uralmon levők közül egyesek a törvény elé hurcolták”. Kivégzése tehát nem magyarázható a demokrácia általános helyzetéből, mert csupán vakeset volt, és sorsa azt a régi axiómát bizonyítja, hogy a szabadság ára az örökös éberség. A szabadság „sohasem ülhet olyan biztos helyen, hogy saját fenntartói és védelmezői ne károsíthatnák meg”. (*Aspects of Antiquity*, 72.) Megállapítása bölcs, és minden korban tapasztalható történeti igazságot fejez ki.

A vádak. Az első vádpont

A vádirat csak két vádpontot említ, a vádlók azonban beszédeikben állásfoglalásuk igazolására más vádakot is felhoztak. Legalábbis erre utal Platón *Apológiája*, amely az első vádpontot így fogalmazza meg: „Szókratész vétkezik és törvénytelenül cselekszik, mert föld alatti dolgokat és égi jelenségeket kutatgat, a gonosz ügyét jónak tünteti fel, s másokat is ilyesmire tanít”.

A vád úgy hangzik, mintha az Arisztophanész *Felhőkjében* elhangzott állításokat ismételné meg. E darabban Sztrepzsiadész azért küldi fiát Szókratész iskolájába, hogy ott tanulja meg, miképpen lehet a hamisat igaznak, az igazat hamisnak feltüntetni, Szókratész pedig az égi jelenségeket kutatja, „keresi a hold útját és körjáratát”, a „föld alattit”, „vizsgálja a csillagokat”, „felméri a földet” és „függő kosarában lebeg”.

De miért lehetne az égi és a föld alatti jelenségek vizsgálatát bűnnek tekinteni? Volt-e olyan törvény, amely tiltotta az égi jelenségek vizsgálatát? Különösnek hangzik ugyan, de volt ilyen törvény. A peloponnészoszi háború első megpróbáltatásai és a vele párhuzamosan pusztító pestis megtörte a korábban magabiztos athéni demokrácia haladó és szabad szellemét, és a babonás hit a kudarcok és szenvedések okát az istenek büntetésének látta. Ezért, amint Plutarkhosznál olvashatjuk, „Diopieithész törvényjavaslatot terjesztett elő, hogy azok, akik az isteni dolgokat nem tisztelik, vagy előadásokat tartanak az égi jelenségekről, állíttassanak a törvény elé”. (Plutarkhosz: *Periklész*, 32.) A javaslat főként Anaxagorasz ellen irányult, aki többek között azt tanította, hogy a Nap áttűzesedett ércdarab és nagyobb, mint a Peloponnészosz, a Hold pedig tőle kapja fényét. A megrémült filozófus Periklész tanácsára elhagyta Athént.

De felmerülhetett-e ez a vád Szókratész ellen? Úgy látszik, igen. Szókratész Anaxagorasz tanítványa volt, és a *Phaidónban* ezeket mondja a természetbölcseletről: „Fiatal koromban rendkívül sóvárogtam arra a tudományra, amely a természet kutatásával foglalkozik... Egyszer aztán hallottam, hogy valaki állítólag egy könyvet olvasott, Anaxagoraszét, s ez azt állította, hogy az ész mindennek intőzője és oka... Azt hittem, hogy a létező dolgok okait illetőleg Anaxagoraszban megtaláltam a magam észjárásának megfelelő mestert... Am ez a csodaszép reményem csakhamar szertefoszlott”. (*Phaidón*, 97. b.)

Mivel Anaxagorasz i.e. 460-tól Athénban tartózkodott, Szókratész valóban lehetett tanítványa, ám később teljesen elfordult tőle. A harmincas évektől kezdve az athéni nép körében Szókratész a szóbeszéd tárgya lett. Akik megértették, elismerőleg beszéltek róla, akiket viszont gúnyolódásával maga ellen ingerelt, azok szofistának, az elmenekült Anaxagorasz hívének tüntették fel. Az így keletkezett hiedelem készíthette Arisztophanészt arra, hogy őt az ég és a föld között lebegő szofistának, Anaxagorasz hívének és olyannak tüntesse fel, aki az igazságot meg hamisítja.

A vád alaptalan volt, mert Szókratész természetfilozófiával alaposan sohasem foglalkozott, s amint védőbeszédében mondta, senki sem hallhatta őt, hogy ilyen tárgyáról akár keveset, akár sokat beszélt volna. A modern filozófiatörténet viszont éppen azért marasztalja el a bölcset, mert a valóságot kutató természetfilozófia helyett a filozófiai idealizmus felé terelte az érdeklődést, s ezzel előkészítette a valóságtól elszakadó, a korai materializmussal kibékíthetetlen platóni bölcséletet.

A vád annyira erőltetett volt, hogy a vádlók külön pontként fel sem vették, beszédeikben viszont gyakran utalhattak rá. Olyan érzelmeket korbácsoló állítás volt ez, amely sokakban régi, már-már elfeledett emlékeket sodort a felszínre, és különösen az idősebb esküdtek szavazatát befolyásolhatta.

A második vádpont

A vádiratba belefoglalt fő vádpont így hangzott: „Szókratész bünt követ el azzal, hogy nem hisz azokban az istenekben, amelyekben a város hisz, és más, új isteneket vezet be“.

Ez a megfogalmazás az istentelenség — *aszebeia* — vádját jelentette, és a legsúlyosabb büntetést vonhatta maga után. Bár a vallás nagy szerepet játszott a görög társadalomban, kidolgozott hitelvi rendszer mégsem létezett. Ezt helyettesítették a szájhagyományban nemzedékről nemzedékre szálló mondák és mítoszok. A hozzájuk fűződő vallásos cselekmények, áldozások, énekek, imák, gesztusok láthatatlan szálaikként kapcsolták egybe az állam, a közösség és a család életét. Az ellenük elkövetett vétség közjelleget kapott, és feltétlen megtorlást váltott ki. Xenophón említi a *Hellénikában* (I.7) Kannonosz törvényét, mely szerint „bárki kárt okoz az athéni népnek, ha ügyét kivizsgálják és bűnösnek találják, föld alatti börtönbe zárják, vagyonát elkobozzák és annak egytizedét Athéné istennőnek szentelik“. Az *aszebeia* megfoghatatlan, sikamlós vád volt. Szólhatott az ellen, aki illetlenül távozott egy oltár elől, vagy nem teljesítette áldozási kötelességét, feltárt valamilyen titkot, vagy helytelen dolgokat állított az istenekről. Hogy valamilyen vád beletartozik-e vagy sem az *aszebeia* körébe, azt csak az esküdtzék állapíthatta meg.

A peloponnészosi háború hozzájárult a babona, a varázslás felvirágzásához. A törvényszékeket valósággal elárasztották ilyen jellegű vádakkal. Egyeseket kivégeztek, másokat száműztek. A szofisták tanításainak a hatása alatt a vallásos hit fellazult, sokan úgy vélték, hogy az olümposzi istenek ideje lejárt, és a régi, a hagyományos értékeket kétségbe vonták.

Az arisztokrata ifjúság újszerű klubokat alapított, az ún. „felbőszült lelkek“ — *kakodaimonisztaí* — klubjait. Tagjaik harcoltak a babonák és a balhiedelmek ellen; de fiatalos gögjükben csaknem minden hagyományt megkérdőjeleztek, s beszédekkel és tettekkel megbotránkoztatták az athéni polgárok többségét. 415 májusának egyik éjjelén, amikor Alkibiadész vezérlete alatt a tengeri haderő elindult a kockázatos és esztelen szicíliai hadjáratra, feltehetően éppen a vezér tanácsára a féktelen ifjúság összetörte a kapuk védő isteneit, a hermákat. A megrémült nép a hadvezért leváltotta, és törvény elé akarta állítani, ő azonban átszökött az ellenséghez, a spártaiakhoz.

Szókratész, amint az Xenophón és Platón műveiből kiderül, hitt az istenekben; de úgy látszik, nemcsak Melétosz, hanem a nép is, legalább részben, igaznak tartotta az ellene felhozott vádat. Erre következtethetünk Arisztophanész vigjátékából, amelyben Szókratész ezeket mondja:

„Miféle istenekre esküszöl?”

Először is: kimentek forgalomból nálunk az istenek.“ (250.)

Ennek ellenére a bölcs szüntelenül hangoztatta, hogy valamilyen szellem — *daimonion* — mindig figyelmezteti őt, és ellene szegül, ha nem akar helyesen cselekedni. „Márpedig — mondotta —, aki a szellemekben hisz, az az istenek létét sem tagadhatja.“ Hite azonban nem akadályozta meg abban, hogy ne tiltakozzék az athéniek elfogult, bosszúálló és okatlan bigottsága ellen. Bizonyítja ezt a hadvezérek i.e. 406. évi pere. Ebben az évben az athéniek fényes tengeri győzelmet arattak a spártaiak felett. A hirtelen támadt viharban azonban a hadvezérek nem tudták kimenteni a süllyedő hajókat, összeszedni és eltemetni a halottakat. A népgyűlés ezért az *aszebeia* vádját emelte ellenük, és halálukat követelte. A bíróság elnöke — *episztatész* — történetesen Szókratész volt, s azt állítva, hogy ő semmi olyat nem cselekszik, ami ellenkezik a törvénnyel, megakadályozta a vád szavazásra való bocsátását. A következő nap, amikor az elnöki tisztséget más töltötte be, mind a tíz hadvezért halálra ítélték, és hatot közülük, a jelenlevőket, ki is végezték. Szókratész magatartásával sokakban azt a meggyőződést keltette, hogy az „istentelenekeket“ pártfogolja, és ellenzi a bűnösök bűnhődését.

Bár vallási kötelezettségének mindig eleget tett, a mítoszok által hirdetett meséket és mondákat mint a durva antropomorfizmus megnyilvánulásait elvetette. Szükségesnek tartotta, hogy kizárják a nevelésből az olyan állításokat, melyek szerint az istenek minden elképzelhető módon megtorolják apjuk igazságtalanságait, acsarkodnak egymásra, és ők határozzák meg az ember szerencsés vagy nyomorúságos sorsát (Az állam, 376—389.). Az ilyen megnyilvánulások ugyanis nem egyeztethetők össze az istenek igazi természetével. A tisztultabb monotheizmus felé mutató hite kortársai szemében azt jelentette, hogy nem tiszteli „az emberekhez hasonló“, „a húsból és vérből való“, haragvó és bosszúálló isteneket, vagyis a mitológia, Homérosz és Hésziodosz istenvilágát.

Ami az új istenek bevezetését illeti, ez önmagában nem volt szokatlan jelenség. Eppen ebben az időben nyert hivatalos elismerést a gyógyítási istenek. Aszklépiosznak a tisztelete. A kis-ázsiai Kübélének ekkor építették fel templomát, a *Métroont*, amely állami levéltáru is szolgált. Ekkor hozták be a trák Bendisz kultuszát. Tehát újabb istenek befogadása jól összefért a görög politeizmussal. Arisztophanész, nyilván a komikum kedvéért, azt állítja, hogy Szókratész egyenesen a felhőket tette meg isteneknek:

... égbeli fellegek ők, henye bölcsék imádozt istenei.

Ezek adnak eszet minékünk, eszmét, szónoklatot, körülírást,

Szemfényvesztést, csürést-csavarást, leleményt jól tudni hazudni.

Egy olyan világban, amelyben a babonák, jóslások, varázslások és az okkultizmus sok megnyilvánulása megszokott jelenségnek számított, Szókratész hivatkozása a *daimonion*ra nem keltett különösebb visszatetszést. Vádlói nem is róják fel bűnűl.

A harmadik vádpont

A harmadik vádpont szerint Szókratész megrontja az ifjúságot. Volt-e valamilyen komoly alapja ennek a vádnak?

Az i.e. V. században Athénben a nevelés válságba került. Az ekkor fellépő szofisták a hagyományos értékeket kétségbe vonták, tagadták az ún. általános értékű igazságokat, és azt állították, hogy csak az igaz, amit az egyes ember igaznak tart. Legjelentősebb képviselőjük, Protagorasz, azt tanította, hogy „minden dolognak mértéke az ember”. Drága pénzért előadásokat tartottak, népszerűsítették a tudományokat, s különösen a nyelv, a próza és a szónoklat fejlesztésére helyeztek nagy súlyt. Elemző, vitatkozó modorukkal fejlesztették hallgatóik gondolkodó és ítélőképességét. Egyik-másik a vallást ravasz, a nép megfélemlítésére alkalmazott találmánynak fogta fel. Kigúnyolták a hagyományos tételeket, átkoskodással mindent megkérdőjeleztek, s ezért, ha kezdetben tisztelettel beszéltek róluk, csakhamar a felületes tudás, a csürés-csavarás képviselőinek tekintették őket. Míg az ifjúság szívesen szegődött el tanítványaiknak, a konzervatív beállítottságú polgárok a nép és az ifjúság megrontóinak tartották őket. A róluk alkotott közvéleményt Platón *Menon* című dialógusában Szókratész egyik vádlója, Anütosz fejezi ki szemléltetően. Ebben Szókratész azt kérdezi, kihez kell küldeni az ifjúságot, ha bölcsességet és erényt akar tanulni. A kérdésre a választ is megadja: azokhoz, akik értenek a tanításhoz, vagyis a szofistákhoz. Amire Anütosz így fakad ki:

„Héraklészre, hallgass, Szókratészem! Senki, se rokonaim, se hozzátartozóim, se barátaim közül, sem a városból, sem idegen helyről, ne jusson arra az örült gondolatra, hogy ezekhez forduljon, s így vesztét keresse, hiszen ezek nyilvánvaló romlása és pusztulása mindazoknak, akik velük érintkeznek... A szép és a jó athéniak közül, akikkel az [ifjú] csak találkozik, ha követni akarja őt, senki sincs, aki ne tenné jobbá, mint a szofisták.” Más szóval: nincs szükség ilyen tanítókra, az ifjaknak a becsületes, szorgalmas, dolgos és erkölcsös athéniakat kell követniük, mert csak az ő nevelésük faraghat belőlük igaz embereket.

Szókratész nem volt szofista, de Arisztophanész mégis drágán megfizetett tanítóinak, az igazságot kifacsaró, a nyelvi finomságokat és szójátékokat hajhászó, az embereket becsapó ravasz gondolkozónak, igazi szofistának tünteti fel.

Hogy ez az Arisztophanésztól i.e. 423-ban rajzolt kép (ekkor írta a *Felhők* című darabját) nem merült feledésbe, sőt a század végére kontúrjai még élesebbé váltak, annak három jelentős történelmi esemény volt az oka: az i.e. 415. évi szicíliai hadjárat, a négy évvel később végrehajtott államcsíny és a „harminczarnok” uralma.

A szicíliai hadjáratot Alkibiadész és társai, Szókratész egykori tanítványai kezdeményezték. Alkibiadész a felelősségre vonás elől előbb a spártaiakhoz, majd a perzsákhoz menekült. Igaz, öt év múlva visszahívták, de néhány győzelme után ismét vádat emeltek ellene, és kénytelen volt száműzetésbe menni.

A vesztes hadjáratért és csatáért, a háború pusztításaiért az arisztokraták a demokráciát hibáztatták, és i.e. 411-ben főként Antiphón, Thérámenész és Kritiasz vezetésével — valamennyien Szókratész tanítványai voltak — államcsínyt hajtottak végre, és megbuktatták azt a rendszert, melyet Szókratész is „fejszám” vagy „babszem” demokráciának nevezett. (Azért gúnyolták így, mert a szavazatok száma szerint hozta a döntéseket, a szavazás pedig rendszerint babszemmél történt.) Új alkotmányt hoztak, a teljes jogú polgárok számát ötezerre csökkentették. A hatalmat nem a népgyűlés, hanem a „négy százak tanácsa” gyakorolta. Sokakat kivégeztek, és a legfontosabb demokratikus intézményeket megszüntették. Ez volt

az ötezrek uralma. Hatalmuk nem tartott sokáig, mert a vezetők között ellentét támadt, és Thérámenész a középíregekre támaszkodva egyaránt küzdött a nép és az oligarchia ellen.

A Spártával kezdeményezett béketárgyalások kudarca, a hajóhad fellépése és Alkibiadész visszatérése megbuktatta az ötezrek uralmát, és helyreállította az államcsíny előtti demokráciát.

I. e. 405-ben a spártaiak végső győzelmet arattak, és a következő évben megkötött béke feloszlatta az athéni tengeri szövetséget, vagyis az athéni birodalmat, leromboltatta a kikötőt a várossal összekötő „hosszú falat”, és Athén birtokában mindössze 12 kereskedelmi hajót hagyott. Politikailag Thérámenész ismét bevezette az ötezrek uralmát.

A népgyűlés azonban a demokrácia mellett foglalt állást, de átmeneti időre egy harminc tagú bizottságra ruházta a hatalmat. Kritiasz vezetésével azonban a bizottság ahelyett, hogy az új alkotmány kidolgozásán fáradozott volna, kegyetlen rémuralmat vezetett be, sőt a mérsékeltbb Thérámenészt is kivégezték. Amint Xenophón írja: „a harminc zsarnok» nyolchónapos uralma alatt több embert öltek meg, mint amennyi a háború tíz évében (415—405) elpusztult”.

Az elmenekült demokraták, Thébai segítségével, Athén ellen vonultak, és i. e. 403-ban helyreállították a demokratikus rendszert. Szókratész állásfoglalását e viharokkal teljes időszakban nem ismerjük.

Lassanként helyreállt a béke, és amikor a spártai ellenőrzés is megenyhült (Spárta a perzsák elleni hadjáratot elfoglalva), természetesen merült fel a kérdés: mi volt az oka annak, hogy Athén ilyen súlyos helyzetbe került? Kik a bűnösök az elszenvedett kudarcokért? Kik veszélyeztették és veszélyeztetik a demokráciát? A szicíliai hadjáratot, az államcsínyt, a „harminc zsarnok” uralmát mind Szókratész tanítványai kezdeményezték, tehát ők voltak a pusztulás, a romlás és a sikertelenségek okai, őket pedig tanítójuk, Szókratész rontotta meg. Mivel azonban Szókratész a politikai életben vezető szerepet nem játszott, azért nem politikai vétségekkel vádolták meg, hanem a hitetlenség és az ifjúságra nézve ártalmas nevelési eszmék ürügyén hurcolták törvény elé. Joggal feltételezhető, hogy a három vádló már korábban személyes ellensége volt a filozófusnak, és most nem akarta elszalasztani a kedvező alkalmat. Hogy a nép körében is volt bizonyos Szókratész-ellenes hangulat, azt már az első szavazás eredménye is sugallja. Platón VIII. levele a pert véletlenségnek, vakesetnek mondja. Annyiban igaza van, hogy a körülmények szerencsétlen összejátszása lehetővé tette a törvényszéki eljárás megindítását.

A kiváló francia ókortörténész, G. Glotz úgy vélte, hogy Szókratész halálának tulajdonképpen ő maga volt az oka. A görögök kitűntek a művészetek, a tudományok, az irodalom, a szónoklat stb. terén, de jogrendszerüket, a rómaiakkal ellentétben, teljesen elhanyagolták. Következésképpen nem a demokrácia volt a hibás Szókratész elítélésében — állítja Glotz —, hanem a törvényszéki eljárás, a perrendszer tökéletlen volta. Az elnökségnek nem állt jogában más ítéletet hozni, hanem csak azt, amelyet vagy a vádlók, vagy a védők javasoltak. A vádlók halálbüntetést kértek, Szókratész, meggondolatlanul, állami ellátásra tartott igényt; következésképpen az elnökségnek csak ezt a két javaslatot állt jogában szavazásra bocsátani (G. Glotz: *La cité Grecque*. 171—172.).

Szókratész halála

Szókratész meg sem kísérelte elkerülni a halált, s erkölcsi kötelességének tartotta, hogy a törvényeknek engedelmeskedjék. Barátai azt javasolták, hogy szabadságát pénzért váltsa meg, mások, köztük Kharmidész, rá akarták venni, hogy szökjék meg, de ő mindkét lehetőséget visszautasította. Az ítélet kimondása után a kivégzésre nem került azonnal sor, mert a filozófust bilincsbe verve börtönbe szállították. Ennek oka az, hogy a per az ún. Délia-ünnepségek kezdete utáni napon folyt le. Ezt az ünnepet Thészeusz emlékének szentelték, aki Kréta szigetén kiszabadította a hét ifjút és szüzet. Mivel a hőst Apollón segítette, egy hajót az isten székhelyére, Délosz szigetére küldtek, s míg az vissza nem tért Athénbe, nem volt szabad senkit kivégezni. Az ünnepe azzal kezdődött, hogy Apollón papja felkoszorúzta a hajót, ami éppen a tárgyalás előtti napon történt. Emiatt Szókratész viszonylag hosszú időt töltött a börtönben. Börtönében felkeresték barátai, akikkel a lélek halhatatlanságáról beszélgetett. Ezt a keretet használta Platón *Phaidón* című dialógusának megírásához, amely az ideát és a halál problémáját tárgyalja. Benne Szókratész többek között azt állítja, hogy „az igazi bölcsnek kívánczonia kell a halál után, de erőszakkal nem szabad véget vetnie életének”.

Amikor a hajó visszaérkezett Délosz szigetéről, Szókratész otthagyta barátait, átment a fürdőbe, majd Kritón társaságában fogadta gyermekeit, két kisfiát és a velük érkező asszonyokat. Ezután visszatért barátaihoz. Nemsokára a különben jóindulatú börtönőrrel megjelent az állam hivatalos képviselője, egy kehelyben magával hozva a kiszajtott bürökmérget, és a serleget odanyújtotta a halálra már felkészült bölcsnek. Rövid fohász után Szókratész egyhuzamban nyugodtan kiitta a mérget. Síró barátait arra kérte, hogy embereljék meg magukat, és amikor úgy érezte, hogy „a mérge már szivéig ér“, így szólt Kritónhoz: „Kritón, Aszklépiosznak kakassal tartozunk! Adjátok meg neki, el ne feledjétek!” — ezek voltak utolsó szavai.

A dialógus ezzel az elogiummal végződik:

„Ime... ez volt a vége barátunknak, annak a férfiúnak, akiről nyugodtan elmondhatjuk, hogy valamennyi előttünk ismert kortársa között a legderekabb s máskülönben is a legbölcsebb és a legigazságosabb volt.“

A halál után. A vádlók

Hogy az athéniak és általában a görögök miképpen fogadták Szókratész halálát, arról Diogenész Laertiosz értesít minket.

„Miatán már nem volt az élők sorában — írja Diogenész —, az athéniak igen hamar megbánták tettüket: bezárták a gyakorlótereket, a gümnaszionokat, és egyeseket száműztek.“ Szókratészt bronzszoborral tisztelték meg, amelyet a nagy szobrász, Lüszipposz készített el. Mai kifejezéssel élve, a bölcsöt „rehabilitálták“. A fővádlót, Melétoszt, aki lírai költeményeket, tragédiákat és szkolionokat írt, halálra ítélték. Anütosz sem került el sorsát. Mint gazdag kézművest, politikust és hadvezért tartották számon. I.e. 409-ben Pülosz megostromlására küldték el, de a viharok visszatérésre kényszerítették, s emiatt árulással vádolták meg. Arisztotelész azt állítja róla, hogy ő volt az első, akinek sikerült megvesztegetnie bírót. Részt vett a „harminc zsarnok“ megdöntésében. Eleinte jó barátja volt Szókratésznek, később vádlójaként lépett fel. Szókratész halála után az athéniak száműzték, és a Fekete-tenger déli partján fekvő Hétrakleia városába ment, de annak lakói nem fogadták be, hanem agyonkövezték. A harmadik vádlóról, Lükónról nincsen bővebb adatunk.

Szókratész pere és halála megrázta az athéniakat. Politikai, ideológiai, társadalmi per volt-e, vagy — amint a VII. levél írja — csupán vakeset? Talán valamennyi és egyik sem. Egy megrémült városállam belső vívódásainak, megpróbáltatásainak, vizsgálóinak útkeresése, elhamarkodott ítélete volt ez, melynek meghozásához a vádlók, a bizonytalanná vált athéni nép, a 27 éves háború kudarca nyomán kialakult belső helyzet, valamint a vádlott kihívó magatartása egyaránt hozzájárult. Nincsen és nem lehet bizonyítékunk arra, hogy azok az államférfiak, akik veszélybe sodorták az athéni demokráciát, vajon nem éppen úgy viselkedtek volna akkor is, ha nem lettek volna Szókratész tanítványai. Csak az történt, ami a történelem tanúsága szerint más korszakokban és más államokban is előfordult. Nem a demokrácia volt a hibás, amint azt Platón állítja, hanem a körülmények szerencsétlen összjátéka vezetett el a szigorú ítélethez.

Abrahám Jakab: Idő